

Kerekasztal-beszélgetés

Pomogáts Béla Déry és 1956 című előadását követően 2002. december 5.

Kenyeres Zoltán (elnök): Vannak irodalomtörténeti irányzatok, amelyek határozott mozdulattal kiiktatják vizsgálataik köréből az író személyét és kizárólag az általa írott szövegre fordítanak figyelmet. Az irodalom szempontjából az író tulajdonképpen nem is létezik, csak az van – állítják –, amit leírt. Mi itt nem fogunk ilyesmit állítani. Ellenkezőleg, az itt következő beszélgetés Déry Tibor személyéről, életéről fog szólni. A kerekasztalnál, amelyet körülülünk, Déry börtönéveiről beszélgetünk **Eörsi Istvánnal**, Litván Györggyel és Pomogáts Bélával. A „filológiai hűség” kedvéért el kell mondanom, hogy eredetileg Kosáry Domokos kapott meghívást e kerekasztalhoz, mint Déry hajdani cellatársa, de le kellett mondania részvételét, és **Eörsi** „helyettesíti” őt.

Eörsi István: Én még soha nem láttam a Petőfi Múzeumban *kerekasztalt*, de valahonnan vásároltak egyet (Nevetés.) Hölgyeim és uraim, nekem az volna most itt a feladatom, hogy Kosáry Domokost helyettesítsem, és ezt két okból nem tudom: egyrészt, mert egyáltalán nem tudom helyettesíteni Kosáry Domokost, másrészt meg Kosáry Domokossal ellentétben én nem ültem Déry Tiborral egy zárkában, tehát nem tudok erről beszélni se. Azt tudom, hogy neki klausztrófóbiája volt, de esküszöm, hogy minden rabnak klausztrófóbiája van a zárjában, nincs olyan rab, akinek nincs. De hát erről majd más fog beszélni. Énnekem két más témám lenne, az egyik a *Déry-vita*, ahol részt vettem, tanú voltam, és a másik pedig: Déryvel állandó kapcsolatban voltam a forradalom kitörésétől a letartóztatásomig, tehát erről az időszakról próbálok beszámolni, s ez most nem is annyira kerekasztalbeszédszerű, most én itt elmondom a magamét.

Szerintem Déry írói fejlődésére az 1952-es Déry-vita döntőbben hatott még az elítéltetésénél is. Ott fordult a kocka. Jelen voltam ezen a vitán mint legfiatalabb résztvevő. Teljes mértékben kommunistának vallottam magam, a párt hívének, Révaival nem értettem egyet, ezt kifejezésre is jutattam, mert annyira nagy kommunista voltam, hogy azt hittem, hogy ez lehetséges.

Na most, ennek a vitának olyan hangulata volt, hogy igazából a rémálmaimban mai napig elkísér, ilyet se előtte, se utána, se a tárgyalásomon sehol máshol nem tapasztaltam. Egy anekdotát mondok csak – meg is írtam már –, de ez jelzi az egésznek a hangulatát, nem is Déryről szól az anekdota, hanem Király István beszédéről. Ebben így kezdődött egy mondat: „Nézetem szerint Hajnal Annának ez a verse jó”, mire Révai belekiabált: – „Elég baj az.” Mire Király így folytatta mondatát: – Jó volna, ha nem árulná el a munkásosztályt sorról-sorra... Dermedt csönd fogadta ezt a stílári fordulatot, senki nem mert fölnézni, mindnyájan lesütöttük a szemünket szégye-

nünkben, mert hát azért a Király még ezen a szégyenletes napon is egy különlegesen szégyenletes produkciót nyújtott. Egyébként Déry szempontjából ez megemlíthető azért is, mert Déryt ez ihlette *A talpsimogató* megírására. Tehát ez az élménye, ami most anekdotának és viccnek hat, de akkor a megaláztatásnak a maximuma volt, ez vitte rá arra, hogy egy vagy két év múlva megkérjen engem, hogy vigyem fel a lakására évfolyamtársaimat, ötöt, hatot, és ott kérdezgetett minket az egyetemi életről, hogy meg tudja írni *A talpsimogatót*, amelynek a főhőse – Kálmán György játszott, emlékszünk rá – mondat közben megváltoztatja a véleményét, ahányszor közbeszól a hatalom.

Tehát a mögött, hogy a Déry nem volt hajlandó se kijavítani a *Feleletet*, se a régi módon a saját eredeti koncepciója szerint folytatni, e mögött egyrészt egy írói öntudat volt: nem javítom ki, mert nem igaz, amit tőlem ki akarnak csikarni, és azért sem írom újra, mert nem érdemes, ha akarnak, úgyis megölnék.

Mielőtt rátérnék a másik élménysorozatomra, elmondom még egy élményemet, amely rávilágít Déry és Lukács étellel kapcsolatos beállítottságának igen jellegzetes különbözőségére. Beszédem úgy kezdődött, hogy nem értek egyet Révai elvtársral. Nem hősiességből, hanem naivitásból mondtam ezt, azt hittem, lehet ilyet mondani. Erre olyan dermedtség támadt, hogy elmondhatatlan, senki sem mert fölneézni, s utána a szünetben egyedül álldogáltam, senki oda nem jött hozzám, pedig voltunk vagy hatvanan, hetvenen. Be volt kötve a fél szemem. Végül ketten mégis odajöttek hozzám, Lukács és Déry. Először Déry szólított meg, azt kérdezte, hogy – Mi van a szemekkel? Mondom, – tegnap futballoztam, és fölrepedt a szemhéjam. Azt mondja Déry: egy író ne futballozzon. Aztán jött Lukács: Mi van a szemével? Mondom, tegnap futballoztam, és felrepedt a szemhéjam. – És mi volt az eredmény? – kérdezte Lukács. (Nevetés.)

Ez után az 52-es vita után jött a remény korszaka, most erről nem számolok be – Déryvel akkor eléggé állandó kapcsolatban voltam, feljártam hozzá. Most csak a forradalom időszakáról számolok még be. Azzal tisztelt meg Déry, minthogy tudta, hogy én járom a várost a Szabad Kossuth Rádió munkatársaként, felkelőcsoportokat keresek föl, minden este felhívott, hogy mi újság, és minden este meg is kérdezte, hogy..., hát nem is minden este, mondjuk így, október végétől, ő már érezte, hogy jönnek az oroszok, megkérdezte, hogy túléljük-e, mi lesz? Ez még önmagában nem lenne érdekes, érdekes lett azonban az oroszok bejövetele után ez a kapcsolat. November 16-a után megalakult a Nagybudapesti Munkástanács, és Déry javaslatára – ő volt az, akinél ezt elértem, engem jelöltek az Írószövetség és a Nagybudapesti Munkástanács között összekötőnek, és akkor Dérynek naponta be kellett számolnom a munkástanács vitáiról. Nekem persze az volt a legfőbb félelmem, hogy a munkástanács valamilyen módon kitart a követelése mellett – ismertem Rácz Sándort, meg Bali Sándort, tehát tudtam, hogy ezeket nem lehet megtörni, az írók viszont jó értelmiségi módján valamilyen modus vivendit fognak találni a Kádárral, és ennek az lesz az eredménye, hogy a munkások úgy fogják érezni, hogy az értelmiség elárulta őket. Először fölheccelte, aztán elárulta őket; és csakugyan – ezért is mesélem most

ezt a történetet –, volt egy beszélgetés az Írószövetség épületében, ahol én a magam fiatalos lendületével elmondtam, hogy mindenben az égvilágon át kell adni a munkástanácsnak a vezetést, ha a munkástanács sztrájkol, akkor azt kell támogatnunk, ha nem sztrájkol, akkor azt kell támogatnunk. Egyszer csak befutott Horváth Zoltán, és azt mondta – már akkor az Illyés is ott volt, tehát Illyésnek és Dérynek beszéltem –, tehát azt mondta Horváth Zoltán, hogy nagyon nagy baj van, Kádár csak az ávós újságírókra tud támaszkodni, tehát nekünk be kell szállni, hogy megakadályozzuk a legrosszabbat, Rákosiék visszajövetelét. Akkortájt ugyanis az a hír terjedt el, hogy Berei Andor és Andics Erzsébet veszi majd át a hatalmat, s ezt mindenképp meg kell gátolni. Erre én tartottam megint egy gyűjtőbeszédet, hogy nem hagyhatjuk cserben a munkásosztályt, mondtam. Illyés csillapítgatott, én meg majdnem hogy lehazaárlóztam ott Horváth Zoltánt előttük, és Déry akkor teljesen nyugodtan azt mondta, hogy – Ne félj, Pista, és mondd meg a munkásoknak, hogy az Írószövetség kitart mellettük. Ez volt az utolsó beszélgetés letartóztatásom előtt, mert előbb csuktak le pár hónappal, mint Déryt, és állásfoglalása pokolian jólesett nekem, és nagyon nagy biztatás volt.

Most mintegy utószóként Déry későbbi magatartásához: énszerintem – mint már említettem is – a Déry-vitán dőlt el, hogy Déry, aki addig a magyar fennálló politikai állapotok kritikusaként szerepel, a továbbiakban mint a világmindenség kritikus-a fog szerepelni, és a szabadulása után csakugyan egyre inkább a világmindenség oppozícióját képviselte, mondjuk *A napok hordalékával* és így tovább. Na most, ennek volt egy oka, ami túlment azon, amiről eddig beszélünk, a szenvedésén, az ítéleteken; és ez pedig felesége iránti hihetetlen szerelme és ragaszkodása. Aczél György, aki kereskedelmi iskolát végzett, megtanulta a kereskedelmi iskolában, hogy mindennek az égvilágon van valamilyen árfolyama, és igazából akkor tudunk gazdagodni, meg gyarapodni, akkor érhetjük el a céljainkat, ha megtaláljuk, hogy ki milyen valutában fizethető meg. Így jött rá arra, hogy Déry a Böbén keresztül szerezhető meg. Első aláírási akciónk idején, '77 februárjában Déryhez is elment valaki, nem tudom, kicsoda, lehet hogy Mészöly, lehet hogy Csoóri, és Déry azt mondta, majd gondolkodni fog, hogy aláírja-e a deklarációt. Nem írta alá, ehelyett megjelent az egyik osztrák lapban egy nyilatkozata, hogy komolyan nem vehető, mitugrász emberek akciója ez, nem kell egyáltalán ennek semmi jelentőséget tulajdonítani. Erre én dühösen fölrohantam Déryhez, épp szólt a telefon, Böbe felvette a kagylót, utána letette, és azt mondta, Aczél volt, és azt mondta nekem, köszönöm kulákasszony, így becézték a Böbét, mert szüleinek volt valami földjük. Böbe tehát elérte, hogy Déry nemhogy nem írta alá a nyilatkozatot, hanem elhatárolódott tőlünk. Ennél még komikusabb, hogy ahányszor ott voltam Dérynél, mindig ott ült a Böbe, és mikor csöngettek, engem küldött ki ajtót nyitni. Egyszer megkérdeztem, hogy miért tesz így, mire azt felelte: Ha én megyek ki, maga még aláírat valamit a Tiborral. (Nagy nevetés.) Ezt azért mesélem így utólagosan anekdotaként, mert úgy gondolom, hogy Déry beállása az aczéli kultúrpolitikába, nem tudom, hogy ebben a tudományos előadás-sorozatban mennyi szó lesz erről, ez egyáltalán nem lebecsülen-

dő, és én Déry iránti teljes szeretetem mellett azt tudom mondani, hogy késői életművének a korábbihoz képesti..., hát eljelentéktelenedése – vagy legalábbis én így látom –, nagyon nagy mértékben ebből a defenzív és önmagát földadó tartásból következett. Köszönöm. (Taps.)

Litván György: Kedves és tisztelt hallgatóim, nagy kár, hogy Kosáry Domokos nem tudott eljönni, tudniillik ő az, aki hónapokon át egy zárkában ült, elégedt és dolgozott Déry Tiborral. Mind a ketten dolgoztak, és mind a ketten maradandó műveket hoztak létre, én a szomszéd zárkában voltam, és erről viszonylag keveset tudok, mert ott semmiféle átjárás, áthallás is alig volt. Akkor jöttem rá, hogy ők vannak ott, amikor egyszer falon át ezt az évszámot hallottam: 1827. Tudtam, hogy ez csak egy történész szájából eredhet, hiszen más halandó legföljebb 1848-at említi, és feleségemtől értesültem, hogy Déry és Kosáry együtt vannak, könyveket kapnak, szóval nem olyan reménytelen a helyzet. Mégis, egy napig zárkatársa is voltam Dérynek – ezzel büszkélkedhetem –, együtt mentünk Márianosztrára, együtt tettük meg azt az emlékeztető utat, azonkívül Vácon is többször találkoztam vele, és amikor lehetett, beszélgettünk, ennek alapján mondom el azt, amire emlékszem, és amit fontosnak tartok. Továbbá abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy az 56-os Intézet oralhistory archívumában mintegy 150 interjúban fordul elő Déry többszörös említése, ennek a listáját elhoztam, és ajánlom figyelmébe a jövőendő Déry-kutatóknak, mert ebből elég sokat lehet meríteni. Én is azokét néztem, akik nemcsak hogy éppen érintik vagy említik Déry nevét, hanem érdemlegeset is mondanak róla, ebből majd igyekszem idézni. Tehát ez az, aminek alapján itt most beszélni merészkedek.

Szomorú történet az, amit elmondandó vagyok, amennyiben történetnek nevezhető. Nem azért, mert a börtönben játszódik, mert a börtön a kivégzések után, azokat leszámítva, vidám hely volt, azt hiszem, ezt **Eörsi** barátom is igazolja, legalábbis őrajta mindig ez a vidámság látszott, amikor a szemben lévő zárka ajtaját kinyitották, mert a börtönben élt egy emberi és egy 56-os szolidaritás. Déry története azért szomorú, mert ő ebből kimaradt, teljesen kivonta magát, és tulajdonképpen azt hiszem, hogy Déry emberileg, politikailag a börtönben tört meg, nem a tárgyaláson, és nem is a Déry-vitában. **Eörsi Pisti** említette, hogy 56 novemberében vagy decemberében még nagyon határozottan vállalta a munkástanáccsal való együttműködést és szolidarizálást. Én, amennyire ezt meg tudtam ítélni, miután Botka Ferenc jóvoltából megkaptam a Déry-per anyagát, kihallgatási jegyzőkönyveit, a tárgyalási jegyzőkönyveket, ott Déry még önérzetesen viselkedik; érdekes módon ő később, a letöltés idején tört meg, ami tulajdonképpen, azt mondhatnám, hogy rendellenes, mert nagyon sok olyan esetet ismerek, nagyjából az ő korosztályából vagy az idősebb korosztályból, Haraszi Sándor vagy Mérei Ferenc, akik a tárgyaláson eljátszották a nekik kiosztott szerepet, hogy úgy mondjam, bűnösnek vallották magukat, és nem daltak különösen a váddal és a rendszerrel, de amikor megkapták az ítéletet, és eljutottak a letöltő házba, és megéreztek ott azt a légkört, megrázták magukat, és visszatért beléjük a szolidaritás, az emberi és a politikai önérzet. Dérynél ez pont ellenkezőleg történt, hogy miért, miért nem, ezt nehéz megállapítani, tény, hogy ő az ott

kapott állandó kedvezményezés ellenére a szüntelen önsajnálát állapotában élt, és ahogy Göncz Árpád megfogalmazza, Déry kihúzta magát a börtön közösségéből. Végig ez jellemző a magatartására.

Még mielőtt összekerültünk volna, történt az, amit nekem ő Márianosztrán mesélt el. Elmondta, hogy neki a vizsgálati fogságban klausztróbiája volt, és ott a Fő utcai zárkában folyton elájult, rosszul lett, és ezért egy idő után kedvezésből áttették az úgynevezett „írószobába”. Voltak ott az egyik emeleten írószobák, a Nagy Imre-per vádlottjait is közvetlenül a tárgyalás előtt ott helyezték el, ennek mégis ablaka volt és parkettja, és nem priccs, hanem vaságy, szóval Déry is ott lehetett, és ott jobban érezte magát. Jött, azt hiszem, az első beszélő Böbével, ami lezajlott a vizsgálótiszt jelenlétében, aztán megcsókolták egymást, Böbe elment, s akkor a vizsgálótiszt azt kérdezte, no Déry, mit súgott magának a felesége, és erre – ahogy Tibor mesélte, én ezeknek se szerettem hazudni, megmondtam: Azt súgta, Molotov ugrott. Ez tudniillik azután történt, '57 nyarán, amikor Hruscsov a Molotov-féle sztálinista szárnyat kigolyózta a szovjet pártvezetésből. De ezzel Dérynek az írószoba is ugrott, visszattették a zárkába, ahol újra klausztróbiái voltak, ájultozott, és bevezették azt a szigorú rendszabályt, hogy a házastársak csak szájon csókolhatták egymást (nevetés, közbeszólás: szexuális kényszer), igen, szexuális kényszer. No, ez volt az első történet, amit tőle hallottam a vizsgálati időszakról. Mondom, egyébként a Gyűjtőkórház zárkáiban voltunk mi egymás mellett egészen '59 május 13-áig, ő leírja az *Ítélet nincs*ben ezt a mindannyiunk számára nevezetes napot, amikor egyszer csak nyíltak a zárkaajtók, és bedobták kinek-kinek a civil ruháját, és azt mondták, na, öltözzenek át. Minden egyéb magyarázat nélkül. És Déry leírja, hogy ezek után milyen halálfélelmei voltak, mert semmit nem lehetett tudni, ahogy a velünk egy zárkában levő Fekete Sándor Madáchot idézve, torzítva azt mondta, nem látom tisztán, póter vagy kötélt (a póter a szabadulást jelenti a börtönszlengben), szóval, hogy szabadulunk vagy fölakasztanak. Átszóltunk a túlsó zárkában lévő Fazekas György újságírónak, aki azt válaszolta az általunk használt 22-es ábécével (*a* egy koppantás, *b* kettő, a *z* 22, el lehet képzelni, hogy ez milyen körülményes), azt válaszolta arra a kérdésünkre, hogy mi van, hogy ilyenkor engem repülőgépre szoktak tenni, és kivisznek az országból (nevetés), ami utalás volt a Nagy Imre-csoport 56 novemberi sorsára. De nagyon jellemző, hogy Déry hogy írja le a könyvében, az *Ítélet nincs*ben ezt a napot, tudniillik leírja először is, hogy Kosáry mennyire irigykedett, amikor megkapta a civil ruhát, Kosáry tudniillik mint *kisidős* ott maradt, az öt év alattiakat a Gyűjtőfogházban hagyták, tehát azok nem kapták meg a civil ruháikat, azokat nem mozgatták, és Déry hosszan írja Kosáry izgalmát, hogy bezzeg ti szabadultok, én megint itt maradok. Nem így történet természetesen. Ez az egyik mozzanat, amit részletez, a másik a meggyőződés, hogy őt most kivégzik mint 56 nemzetközileg ismert képviselőjét, mert nyilván Rákosi visszatért, visszavette a hatalmat, és ez most az ő végét jelenti, és aztán mellékesen megírja, hogy mi történt, hogyan tereltek aztán be bennünket rabomobilokba. Egyszóval nem írja meg a nap legnagyobb élményét, hogy tudniillik évek után viszontláttuk a barátainkat, Bibót, Gönczöt, Harasztit, Vásárhelyit és má-

sokat, akik közben Romániában voltak vagy más börtönben. Dérynek ez, úgy látszik, egyáltalán nem volt élmény, amit nagyon jellemzőnek tartok, erről egy szót sem ejt. Akárcsak arról, hogy ezen a napon sorolták be őt magát és az addig elkülönített egész értelmiségi elitet a rabtársadalomba.

Most már a következő epizódra megyek át: az történt, hogy beültettek hatunkat egy rabomobilba, aztán jöttek mások is, Bibó, Göncz is és sokan, egyébként több kocsi volt, nem tudtuk, mi lesz, de egy börtönudvaron, amiről kiderült, hogy a váci börtön udvara, ott kívülünk mindenki kiszállt, minket pedig vittek tovább. Ez volt Déry, Háy, Tánczos Gábor, B. Szabó István, volt kisgazda miniszter, Ádám György, meg én. Láttuk, hogy a Duna a baloldalunkon van, és mondtam, akkor ezek szerint a márianosztrai börtönbe visznek. Tánczos, aki valamit hallott erről, azt mondta, hogy ezt *osztályidegen börtönné* alakították át. Így is volt. Volt horthysta tiszteket, papokat, kulákokat és hasonlókat, és bennünket vittek oda. Déry nagyon megsértődött, azt mondja, hogy jutok én egy osztályidegen börtönbe, holott közülünk alighanem ő volt az igazi nagypolgári elem. Márianosztra volt a legrosszabb politikai börtön, ez egy SS-börtön volt, hogy úgy mondjam, Pisti barátom hosszabb időt töltött ott, ő erről részletesebben tudna beszélni, én nem részletezem, csak ahogy Déryt fogadták. Ott le kellett vetkőzni, mindent letenni, Déryvel volt egy nagy nejlonzásokban száz könyv, azt azonnal elvették, sőt egy kis nejlonzacszkóban valami keksz, azt mondja, hát nagyon rossz a gyomrom, a feleségem ezt be tudta küldeni, hogy kímélni tudjam magam. Azt mondja az őr, félrerúgva csizmájával ezt a zacskót, na, majd itt a vaszöveget is meg fogja emészteni. Ez volt ez a barátságos fogadtatás, illetve még az is, hogy ott az ilyen befogadandó rabokat más börtönből is mellénk állították, és fölvették az adatokat, először a mieinket, azután ezét a két emberét, és kérdezték, na, maga is író, nem kérem, én becsületes asztalosmester vagyok, mondta az egyik befogadott rab. Később Dérynek mégis, ezen belül is jobb dolga lett. Egy séta közben – Déry egyébként éppen a kora miatt kis sétán menetelt, csoszogott körbe Antall Istvánnal, a volt 44-es miniszterrel, Gáli Jóskával, aki beteg volt, és aki kérdőjelként kunkorodott Déry fölé, a fülest átadva, bár nem nagyon lehetett már híreket továbbítani, mert az örök azonnal kiállították a beszélgetőket a sorból. Déryt, Háyt kiszóllították, visszakapták a könyveiket, amiket házi munkások tróglin vittek, és ők ketten írószobát kaptak. – Ezt ilyen irodalmi adalékként említem, mert nem nagyon köztudott, Déry azt mondta, hogy ott nem tudott dolgozni, de tény, hogy amíg ott volt, addig Hájjal együtt lehettek, még említette is később nosztalgikusan, hogy hegyekre néző szép írószobánk volt, amikor már átkerült Böbe intervencióinak eredményeképp ebből az osztályidegen börtönből a váci börtönbe. Valamivel később én is oda kerültem, úgyhogy ott láttuk egymást viszont.

Vácon, ahol Déryt is egyszerűen beömlesztették a rabtársadalomba, és a magánzárka-osztályon volt, Göncz Árpád visszaemlékezése szerint rögtön elrontotta a helyzetét a társakkal már azzal, hogy nem tegezte őket. Őt Tibor bácsinak kezdték szólítani ugyanúgy, ahogy Bibót Pista bácsinak vagy Méreit Feri bácsinak ezek a fiatal munkásyerekek, akik ott a börtön kilencven százalékát adták létszámban, és Déry

képtelen volt arra, hogy ezeket a fiúkat viszonttegezze; ezzel rögtön egy falat húzott maguk közé. Azután, amikor egy négy- személyes mz-zárkába került, ahol csak úgy lehetett elférni, hogy a szalmazsákokat egymásra tették napközben, kétszemélyes volt a helyiség, akkor Déry kikövetelte és kijárta, hogy neki vaságyat hozzanak be, de hát maga a vaságy otléte lehetetlenné tette, hogy a zárkában mozduljanak vagy fekvőtámaszt is csináljanak. Ezt mind Göncz említi, ennek én nem voltam tanúja, de hát ez jellemző, hogy így fogta föl a saját helyzetét, egyszerűen nem tudta megoldani a viszonyát a társaival.

Én akkor találkoztam vele, amikor ezen az 59-es nyáron lebontották az úgynevezett „*kínai falat*” a váci börtönben, amelyik a „*lordok házát*” elválasztotta a közönséges magánzárkáktól, az 50-es években ott a legveszedelmesebbnek tartott rabokat őrizték, négyemeletnyi fal volt, amit aztán ki kellett vinni a Dunaparra, és ott nap-sütésben – hát persze kerítéssel elválasztva a Dunától – ezeket a téglákat kellett ácskapoccsal megtisztítani, ezt végeztük, és ez nagyon kellemes munka volt. Emlékezetessé az teszi, hogy Déry szomszédja és ilyen „munkatársa” Dövényi Nagy Lajos volt, egymás mellett ültek (közbeszólás: a másik író), a másik író a *Tarnopolból indult el* szerzője, akivel ott kopácsoltak egymás mellett békében, és beszélgettek persze, amíg aztán az őrparancsnok, a Fazekas főhadnagy úr rájuk nem dörrent, s szét nem ültette őket, hogy maguk nem dolgoznak, csak beszélgetnek, és ez nem tűrhető. Egy ilyen találkozáskor újságotam Dérynek – amit nyilván beszélőn vagy nem tudom már hol hallottam – hogy Párizsban megalakult a *Déry védelmi bizottság*, amittől ő nem földerült, hanem teljesen elborult, és azt mondta, ne is mondd, ez is csak egy szög a koporsómban. Ez volt a jellemző reakciója, pedig ez szabadította őt ki néhány hónappal később.

Nagyon népszerűtlen volt. Mindezek, amiket kiírtam magamnak ezekből az interjúkból, ezt bizonyítják. Erdélyi Sándor mérnök és hegedűművész írja, hogy Vácon elég nagy ellenszenvet váltott ki Déry magatartása a kórházban – mert aztán a kórházban különzárkát kapott –, mellétek egy csicskást, szóval valami primitív és elég kellemetlen alakot, akinek az volt a feladata, hogy tisztán tartsa a zárkát, mert maga erre képtelen volt, hogy beágyazzon például vagy kitakarítson, és így tovább, de ő ezt az emberi viszonylatot sem tudta megoldani, mert ezt egy pakli dohánnal vagy cigarettával, vagy jó szóval lehetett volna, de ő egyiket sem volt képes ennek adni, úgyhogy ez időnként durván bánt vele, állítólag időnként bántalmazta is Déryt. Göncz Árpád azt mondja, Déry azzal, hogy ott különzárkába került, a magyar irodalomtörténet nyert, hiszen ott megírhatta a *G.A.úr X.-bent*, de ő maga ebben az időben szakadt el teljesen a társaitól, és alakított ki egy olyan helyzetet, amely aztán a szabadulása körüli konfliktusokhoz vezetett. Déry az 1960-as amnesztia mellé adott egyéni kegyelemmel szabadult, és tudni kell, hogy ez a 60-as amnesztia elég szűkmarkú volt, hat évig terjedően engedték haza a rabokat, illetve abból is csak azokat, akiknek a bűncselekménye 57. május 1-je előtti volt, tehát semmiképpen nem érintette a Kádár-rendszer konszolidált időszakát. És ezenkívül egyéni kegyelmet kapott Farkas Mihály, Farkas Vladimir, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Váradi Gyula tábornok és Jánosi Ferenc.

A politikai börtönök akkori struktúrája szerint a Gyűjtőfogház a *kisidősök* börtöne volt, onnan majdnem mindenki hazament ezzel az 1960-as amnesztiával, maradtak benn természetesen, de a zöme hazament, tehát ott ez semmiféle fölfordulást nem okozott. Márianosztrán agyonnyomorított, különlegesen megfélemlített osztályidegen elemek voltak különböző időkre ítélve, ott sem volt semmiféle megmozdulás, de Vácán 1500 főnyi többnyire – mondom – fiatal és tíz-tizenöt évre, életfogytiglanra ítelt vagy halálosból életfogytiglanra kegyelmezett fiatal munkás volt, és ezek közül alig-alig-alig, nem egész kétszázat érintett ez az amnesztia, tehát ez óriási csalódás volt, és ezt külön fokozta, hogy közben ilyen egyéni kegyelmek estek, mint Farkaséknak és Dérynek. Tudni kell, hogy volt egy rabújság, egy *Heti Híradónak* csúfolt valami, a rabok csak ezt olvashatták. (Pomogáts Béla közbeszólása: *Küblische Zeitung*nak nevezték.) Igen, odabent annak is nevezték. És ebben az amnesztia előtt néhány héttel jelent meg többek között egy nyilván a *Népszabadság*-ból vagy valahonnan átvett cikk, amely arról szólt, hogy Déry és társai a legfőbb felelősek az ellenforradalomért, ők robbantották ki azt, ami annyi ember életébe, szabadságába került. És ezek után Déry egyéni kegyellemmel szabadult, még hozzá a kórházból szabadult, és szemtanúi voltak a szabadulás módjának. Na most, ez igen fontos, mert akár így történt, akár csak hasonlóan, ebből börtönhír lett, sőt folklór: tudniillik Déry kísétált a börtönkapuhoz és onnan a taxihoz, ahol Böbe és az előbb említett Horváth Zoltán várták, és utána egy vagy két smasszer kofferekben vitte a könyveit. Ez a látvány, hogy Déry, a kedvezményezett Déry, miközben mi itt rohadtunk tovább tíz vagy tizenöt évre ítélve, ott sétál, és a smasszerek viszik, mint a londonerek, az ő holmiját; nem vihette más egyébként – de mondom, rengeteg könyve volt már, nyilván közben haza is küldött belőle, de így is sok maradt (közbeszólás: nyilván könyvtári könyvek voltak) ... igen, de házimunkásokat nem lehetett a börtönön kívülre küldetni, hiszen házimunkás nem léphetett a szabad térre, hát a smasszerek vitték. A Csepeli Munkástanács elnöke szerint az az őrmester vagy törzs-őrmester, akinek ez a feladat adatott, dühében a földhöz csapta a sapkáját, és megtaposta ..., ezért nem vállalom a felelősséget, ezt Nagy Elek írja, a napokban olvastam a visszaemlékezéseiben, egyébként nagyon sok érdekes részlet van benne (Pomogáts közbeszól: végre dolgoztak egy kicsit.) ..., igen, de mondom, ez órák alatt bejárta a börtönt, ez a hír, hogy a Déry így szabadult, és kirobbant a váci éhségstrájk. Szóval ennek – természetesen az általánosabb említett okok mellett – Déry volt a közvetlen kiváltója már távollétében, mert akkor ő már nem is volt a börtönben, és ennek a százötven említésnek jelentős része arról szól, hogy mi köze volt a Déry szabadulásának a váci hírhedt éhségstrájkhoz, aminek egy rabtársammal együtt különben megírtuk a történetét, a hivatalos Bm-es, Bv-s anyagokkal és a rabok visszaemlékezéseivel együtt, és azok is szinte kivétel nélkül emlegetik Dérynek ezt a szerepét. Szóval ilyen módon a magyar börtönvilág történetében egy kivételes szerepet is betöltött, de mondom befejezésül, azt hiszem, hogy ez a megtört állapota, amire Széll Jenő visszaemlékezése szerint ő rá is játszott, mert ezek az ájulások részben tudatos produkciók voltak – Széll Jenő benyomása szerint –, az ő részéről, szóval ez aztán a

börtön utáni magatartása a politikai magatartásában is szerepet játszott. Én arra emlékszem, hogy amikor Szolzsenyicin emlékezetes kisregénye megjelent a *Nagyvilág*-ban, s az Egyetemi Színpadon Déryhez kérdést intéztek Szolzsenyicinnel kapcsolatban, ő azt mondta: nem foglalkozom külpolitikával. Ez körülbelül olyan volt, mint amikor az elmúlt években a futballmeccseken zajló antiszemita tüntetések kapcsán az igazságügyi miniszter azt válaszolta, hogy nem ért a futballhoz. Köszönöm szépen. (Taps.)

Pomogáts Béla: Ez valóban érdekes volt, és szerintem nagyon jó lenne, hogyha ezt meg is írná, Gyuri. Ilyen személyes emlékeket nem tudok előadni, mert Déry Tiborral, azt hiszem, hogy 1968-ban ismerkedtem meg személyesen. Ha jól emlékszem, Kenyeres Zoli vitt el minket a balatoni villájába látogatóba, aztán attól kezdve már volt köztünk személyes kapcsolat, hiszen a 70-es években készült el az a könyvem róla, ami '74-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Tehát nincsenek személyes emlékeim; azonban van egy olyan személyes emlékem, ami talán ehhez a folklórhoz tartozik, és ez a *Küblische Zeitung*-ból van merítve, az előbb említett heti híradóból, ennek volt egy másik, és nem igazán reprodukálható neve, hogy is mondjam, ízlésbeli okok miatt, a raboknak egy valamilyen alkatrésze kapcsolódott hozzá, és úgy is hívták ezt az újságot. Szóval, ezt a tököli internálótáborban volt szerencsém tanulmányozni. S ott ebben a *Küblische Zeitung*-ban volt egy rajz, ami röplabdázó írókat ábrázolt, azt hiszem, a váci börtön udvarán, köztük jól föl lehetett ismerni Déryt is, nem tudom, hogy ki volt a névtelenségbe burkolózó grafikus, de arra emlékszem, hogy egy ilyen rajz megjelent a *Küblise Zeitung*-ban, nem tudom, hogy, Gyuri tanulmányozták-e a *Küblische Zeitung*-ot mint forrást. Na de négy kérdésem van (Közbeszólás: *Küblische Nachrichten* ...) ... Nachrichten? Na szóval valami..., igen. (Közbeszólás: tény.) ... Persze, hogy tény, de mondjuk neked hosszabb ideig volt alkalmad ezt olvasni, mint nekem. (Litván: A híreket úgy hozta, hogy a párizsi csúcser-tekezeletről tényként értesített, amikor már tudtuk, hogy az U-2-es miatt már rég szét van löve, tehát össze se jött.) De volt ennek a *Küblische Nachrichten*-nek egy belső, négy oldalas melléklete, a címe: „Olvasóink írják”, ezt vamzerrovatnak hívta a népi emlékezet, és ott nagyszerű beírt levelek voltak, az egyik – ma is emlékszem – az úgy szól, hogy „én egy kisebb vétkemért a sopronkőhidai börtönben ülök le életfogytiglani büntetésemért (ez egy köztörvényes volt), de szeretnék ezen az úton köszönetet mondani a nevelőtiszt úrnak, aki engem itt nagy áldozatokkal vezet be a marxizmus-leninizmus tanaiba (nevetés), és szeretném, hogyha szabadulásom után áldozatos munkása lennék a kommunista mozgalomnak”, utóirat: „Itt szeretném felhívni a figyelmet a szomszéd cellában ülő katolikus papra, aki állandóan rendszerellenes kijelentéseket tesz (nevetés), szóval ilyen is volt ugye a *Küblischében*.”

De mondom, hogy négy margójegyzetet szeretnék csak tenni. Először is **Eörsi Pista** említette Böbének a szerepét, én azt hiszem, hogy egy kis tanulmánynak a témája lehetne az, hogy a nagy magyar írók feleségei miként fogták le a férjük kezét, mert nem egyedül Dérynél történt ez, nagyon sok történetet tudnék én erről kiváló, általunk nagyon magasan becsült íróknak a feleségeiről. Egyet el is mondok név nélkül,

egy kiváló magyar írónak a felesége egyszer társaságban azt mondta, hogy nem értem, maguk mért szidják ezt az Aczél Györgyöt állandóan, ez egy kiváló ember, múltkor is a nyaralónkban kellett volna szerezni egy ülőkádat, sehol nem lehetett kapni, telefonáltam a Gyurinak, és ő megszerezte. Tehát az asszonyokról lehetne írni egyszer valamit valakinek.

Másodszor: Valóban ez nagyon nehéz és kínos kérdés, hogy Déry hogyan kötötte meg a maga különbékéjét a hatalommal a szabadulása után, és főleg a 60-as éveknek a második felében. Én azt hiszem, hogy ennek a *különbékének*, túl azon, hogy nyilván Böbe is ebbe az irányba orientálta őt, meg túl azon, hogy szeretett volna végre magának egy nyugodt írói létet, szerepet játszott az is, hogy valóban ebben az időben – legalábbis az én tapasztalataim szerint – őt már a politika nemigen érdekelte. Illetve csak annyiban érdekelte, amennyiben a világrendről kialakított általános rosszszálló véleményének a keretében a politikát is el tudta helyezni. Tehát a *teremtést utálta, nem a Kommunista Pártot*. Szkeptikus és agnosztikus volt minden létezővel szemben, és ezek ki is fejeződnek a regényeiben. De hát végül is – azért valljuk be, az egész magyar társadalom kötött valamiféle különbékét, nagyon kevesen voltak azok, akik a különbékét elutasították, és akik ma hivatkoznak nagy ellenálló érdemeikre, azok vagy gyerekek voltak abban az időben, és akkor a családjuk kötötte meg a különbékét, vagy szüleiik nyakig be voltak épülve a kádárista rendszerbe és ezért nem is volt módjuk különbékét kötni, vagy pedig olyanok utasították el, illetve maradtak ki a különbékéknek a rendszeréből, akik nem is jutottak el abba a keretbe vagy abba a közegbe, hogy egyáltalán fölkinálták volna nekik a különbéke lehetőségét. Ezt, azt hiszem, az utóbbi években kialakult, nagyon szigorú morálkritikánál egy kicsit reálisabban kellene értelmezni, és főként azt nem hiszem, hogy olyanok utasíthatják el vagy ítélik meg a magyar értelmiségnek az egészét, akik talán még sárosabbak is ezeknek a különbékéknek a világában, mint az értelmiség egésze.

A harmadik megjegyzésem az, hogy **Eörsi Pista** valami olyat mondott, hogy ő kevésbé tartja fontosaknak, értékeseknek Dérynek az öregkori műveit – mintha valami ilyet mondtál volna. Maga Déry írói munkásságának három csúcspontját látom, az egyik *A befejezetlen mondat*, ami minden politikai naivsága vagy önmagára kényszerített naivsága, önmagára kényszerített szektariánizmusa ellenére is, véleményem szerint, a két háború közötti kornak az egyik nagy magyar regénye. A másik az 50-es évek közepén írott prózája, tehát azok az elbeszélések, illetve a *Niki*, amelyekről legalábbis címszerűen én említést is tettem, és a harmadik pedig a kései regényeinek ez a mitikus, abszurd, ironikus világa, ami a *G. A. úr X.*-ben, *A kiközösítőben*, *az Ítélet nincsbén*, *a Popfesztiválban* és más műveiben jelenik meg.

És végül egy olyan kérdés, ami nem annyira csak Déryt érinti, hanem általában a politikát is. Azt hiszem, hogy abban a magatartásban, azokban a nézetekben, amiket Déry 56 körül megfogalmazott – és nemcsak ő, hanem nagyon sokan mások is, itt az egész posztkommunista baloldali értelmiség megfogalmazott –, ezekben adva volt egy szociáldemokrata alternatíva, tehát egy magyar szociáldemokrata alternatíva. Nagyon nagy kérdés az, hogy ez a szociáldemokrata alternatíva miért maradt kívül a

történelmen, és főleg miért maradt kívül 1989 után a történelmen, illetve miért került abba a helyzetbe, hogy a szociáldemokrata alternatívát lényegében egy utódpártnak kellett felvállalnia oly módon, hogy ebben az utódpártban vannak olyan figurák, akik a mai megítéléseink szerint hitelesen vállalták fel ezt a szociáldemokrata alternatívát, de vannak bőven olyanok, akik nyilván karrierszempontok miatt vállalták ezt a szociáldemokrata alternatívát. Tehát én azt hiszem, hogy Dérynek és nagyon sok mindenkinek, társainak az 56-os nézetrendszerében lehet talán megtalálni annak a szociáldemokrata alternatívának a normáit, a rendszerét, amire igazából a magyar társadalomnak ma is szüksége volna, mert az én szerény és alantas véleményem szerint a magyar politikai életnek az egyik nagy baja, hogy nincs se hiteles konzervatív, se hiteles szociáldemokrata alternatíva. (Taps.)

Kenyeres Zoltán: Csak egy adalékot szeretnék mondani. Abody Béla azt kérdezte egyszer, tudod-e melyik a Dérynek a legnagyobb műve? *A befejezetlen mondat* – válaszoltam. Nem, mondta ő, hanem a *Felelet*. Nem tudom, igaza volt-e, de mindenestre érdemes volna a *Feleletet* előítéletek nélkül újraolvasni a mai világban. Mint ahogy van még Dérynek néhány, hogy úgy mondjam, újra nem olvasott műve. Ilyen például az egyik legelső prózája, a *Lia*, ez a félig szecessziós, félig avantgárd hangon megszólaló kisregény, amelyet még a régi *Nyugat* közölt, s amely könyv alakban csak a legutóbbi években jelent meg Botka Ferenc jóvoltából.

Eörsi István: Egészen röviden. Én nem vagyok most felkészülve arra, hogy Déry egész életművét értékeljem. Ha azt mondom, hogy a késői korszakát kevesebbre tartom, nem stíláris dolgokról beszélek, Déry élete végéig az egyik legnagyobb stílusművész volt, aki a magyar irodalomban működött, és a *Napok hordalékai* stílárisan épp olyan fantasztikusak, mint korábbi nagy művei, nem beszélve az *Ítélet nincsről*. Most kimondtam a szót, hogy *ítélet nincs*. Hogyha egy író, aki mindegy, hogy mennyire marxista, vagy mennyire a felvilágosodás gondolatvilágából vagy bárhonnán merítve egy objektív értékrend alapján kezd írni, és eljut élete vége fele egy olyasfajta álláspontra, hogy *ítélet nincs*, mégpedig azért nincs, mert minden egyes magatartásforma egyformán elítélhető vagy dicsérhető, tehát eljut eddig a fajta relativizmusig, akkor ezzel a fajta relativizmussal nagyon nagyot árt magának, mert hiába fantasztikus stílárisan továbbra is, egyszerűen képtelen rá, hogy prózaíróként felmérje a világot. Még Déry életében megírtam ezt, és vitám is volt vele. Azt mondtam, hogy *ítélet nincs*, Tibor bácsi, ez a mondata egy ítélet, ilyesmit nem érdemes kimondani, mert nem folytatható, mert egy ítéletet mond ki, és egyben azt állítja, hogy nincs ítélet. Úgy gondolom, hogy egy író művének az értékelésekor a stíláris szempontokon kívül a világképnek is rendkívüli szerepe van.

Most még végezetül hadd keltsek egy kicsit derűt egy anekdotával, hogyha már az Aczél és az írók viszonyáról van szó. Talán csak pletyka az egész, vagy kitalált történet, de egyrészt mélyen jellemző, másrészt, azt hiszem igaz is: Déry Tibor egy ízben éjszaka nem tudott elaludni, mert az ablakával egy magasságban lévő faágon rekedt egy macska (közbeszólás: Meg is írtad), megírtam, de lehet, hogy nem mindenki olvassa azt, amit írok, tehát ezért most el is mondom; olyan mértékben nyivákol

a macska, hogy Déry fölhívta az ország második emberét, Aczél, hogy intézkedjen (nevetés), egyrészt állatvédelmi szempontból tartotta ezt rendkívül fontosnak, másrészt pedig csendvédelmi szempontból – lehet, hogy fordított sorrendben gondolta ő ezt, ezt nem tudom –, és csakugyan éjjel megérkezett a csendvédelmi szempontoknak messzemenően eleget téve, szirénázva egy tűzoltó autó, és (nevet) lesztek a fa tetejéről a macskát. Na most, természetesen galádabb történetet is lehetne mesélni, mondjuk, hogy Déry háromévenként ingyen, vámmentesen behozhatott egy Peugeot. Ezek nagyon nyomós érvek egy író megnyerése érdekében, erre mondta Lukács, hogy „szegény Tibort lábon veszik meg, mint a gabonát.” (Nevetés.) Ezt mondta szóról-szóra, és ez hiteles, mert ezt nekem mondta, én ezt hallottam. Ha az ember három évenként ingyen megkaphat egy autót, akkor nyugodtan mondhatja, hogy „ítélet nincs”, mert ha ítélet volna, az legalább négy, öt évről szólna. Egyszerű. (Pomogás: De legalább valamit jóvá tett a macskával.)

Litván György: Még két mondatot, valamit elfelejtettem. Vasy Géza előadásában említette, hogy a *G. A. úr X.-bent* feltehetően a váci börtönben a rabtársak kéziratban olvashatták. Nem tudok erről, és nem hiszem, hogy bárkinek is odaadta volna Tibor olvasásra. (Közbeszólásra): Ja, az lehetséges, hogy a nevelőtiszt vagy a D-tiszt, az elhárító olvasta. Ami pedig a börtön utáni munkásságát illeti, erről hadd mondjak valamit, talán nagyon naiv véleményt, amivel nagyon elárulom, hogy irodalmárok között mennyire nem vagyok irodalmár, hogy Dérynek az előélete és 56-os szerepe és börtönmúltja alapján úgy érzem, mégis csak az lett volna a hivatása, hogy ezt öregkorában valahogy megírja, nem tudom, persze nem egy realista 56-os regényben, hogy ezt földolgozza valahogyan, és ez az, amit nem tett meg, és ezzel vágta el magát tulajdonképpen a történelemtől és az egész saját múltjától. Ebben érzem én igazán a börtönéveinek a tragikumát.

Tverdota György: Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy nagy élményt jelentett számomra, mély benyomást gyakorolt rám ez a beszélgetés, amelyben Litván György és **Eörsi István** személyében olyan emberek szólaltak meg, akik Déryt személyes közelségből ismerték mindannyiuk életének drámai fordulatai idején. Megidéztek, átélhető közelségbe hozták azokat a nehéz napokat, amelyekről manapság jobbadán már csak történelmi munkákban olvashatunk. Különösen azért érdekes ez, mert a Gide-könyv fordítása miatti egykori rövid börtönbüntetésének részletes krónikájával ellentétben – tudomásom szerint – maga az író nem írt börtönéveiről. Mégis vitatkozni szeretnék egy-két kérdésben az elhangzottakkal. Szeretném kicsit védelmembe venni Déryt azokkal az ítéletekkel szemben, amelyek a történetek rekonstrukciójából adódhatnak.

Mindazok az emberi gyengeségek, amelyekre fény derült, bizonyára befolyásolták az író magatartását, írásművészetének irányvételét. Attól tartok azonban, hogy esetleges életrajzi okokra vezetjük vissza, jellembeli, alkati fogyatkozásokkal magyarázzuk fordulatát, és azt az írói magatartást, amely a hatvanas-hetvenes években írt műveinek alapjául szolgálnak. Holott az okok a közönséges életrajzi szintnél mélyebbre vezetnek. Déry már nagyon fiatalon, egész életre szólóan szembefordult azzal a

társadalmi réteggel, amelyből származott. Vállalta a polgári eszményektől elhajló, a polgári karierról lemondó bohém életformáját, s elkötelezte magát az elnyomott osztályok, főleg a városi proletariátus ügye mellett.

Rá kell azonban döbennie, s ebben a tekintetben az 1956 körüli tapasztalatok és a börtönévek nyilván csak felgyorsították a felismerési folyamatot, hogy életét alighanem olyan ügyre tette föl, amely világtörténeti értelemben – legalábbis erősen problematikusnak bizonyult. A *G.A. úr X.-ben* című regény ennek a felismerésnek a kibontása egy nagy vízió formájában. Az X.-világa, a létező szocializmus társadalma történelmi tévút. De – amint ez Kiss Endre elhangzott előadásából kiderült – a másik világ, ahonnan G.A. jön, éppúgy nem tetszett Dérynek. A polgári társadalomba sincs számára visszaút. Azok az alapvető kifogások, amelyek az író a vele való szakításra kényszerítették, továbbra sem veszítették érvényüket.

Igaz tehát, amit a mai előadók és felszólalók hangoztattak, hogy a hatvanas években Déry eljutott ahhoz a világvéleményhez, amelyet agnosztikusnak is lehet nevezni, s lehet úgy fogalmazni, hogy álláspontja ettől kezdve a mindenség oppozíciója volt. De tévedés ezt úgy felfogni, mint kényelmesebb megoldást: mindent elutasítok, csak hogy ne kelljen szembenézni a súlyos konkrét, égetően aktuális politikai és morális problémákkal. A mindenség oppozíciója Déry esetében alapvetően politikai indítatású oppozíció volt. A századelőn szokás volt a polgári értelmiségieket, akik meghasonlanak osztályukkal és az elnyomottak oldalára állnak, Szent Ágostonhoz és általában a római kori előkelő társadalmi osztályokból származó keresztényekhez hasonlítani. Képzeljünk el egy ilyen római arisztokratát, aki a pogány hitről áttér a keresztény hitre. Szakít környezetével, vállalja az üldöztetést. Aztán hamar ráébred, hogy az egész kereszténység nem ér egy fityinget sem. A semmiért kockáztatta életét, értéktelen elvekért mondott le a kényelmes életről. A sokistenhíthez már nem térhet vissza, az egyistenhit nem elégti ki.

Milyen lelki és szellemi állapotba kerül ez az alany? Természetesen a mindenség opponensévé válik. De az új, általa vállalt és lelepleződött, hitelét veszített ügyből való kiábrándulása tette ilyené! Tehát a *G.A. úr X.-ben* című regényben a mindenség oppozíciója mögött politikai gyökerű kiábrándulás rejlik a világ mindkét féltekéjéből: a polgári világból éppúgy, mint a szocializmusból. Semmi nem marad többé, amiben hinni lehetne, amiért lelkesednie kellene. Ugyanez a politikai kiábrándulás munkált *A kiközösítőben*, Szent Ambrus püspök gyilkos iróniával megírt történetében is. Déry fordulatát tehát én a személyiségnek abból az alapokig ható megrendülééből eredeztetem, amely az író életé értelmével, vagy talán inkább értelmetlenségével szembesítette. Az említett emberi gyengeségek, szeszélyek, későbbi engedmények mindennek a mély kiábrándulásnak csak felületi tünetei voltak. Ha igaz az, hogy Déry prózája a hatvanas-hetvenes években hanyatlott, én ebből a hanyatlásból mindenképpen kivenném említett két regényét, a *G. A. úr X.-ben* címűt és *A kiközösítőt*, amelyekben épp élete nagy dilemmájára adott válaszának kudarcát tárja fel.

A hetvenes években részt vettem a Déry halála előtti egyik utolsó vagy utolsó előtti írói-olvasó találkozóján a budaörsi úti bölcsész kollégiumban. Jean-Michel

Palmier-t, egy francia írástudót, a 68-as diákmozgalmak egy elemzőjét-krónikását kellett elkísérnem erre az estére. A diákok valami olyasmit vetettek Déry szemére, ami ma itt is elhangzott, hogy hát miért nem harcol, miért nem vállalja az ellenzéki-séget a rendszerrel szemben. (Ekkoriban csírázott ki a későbbi polgárjogi ellenzék.) Déry a diákoknak elsütötte a már máskor is emondott poént: „Ugye – kérdezte –, ismerik az öngyilkos utcaseprő búcsúlevelét? Söpörtem eleget, söpörjön már más is.” Szerintem ebben a válaszban is nagyjából igaza volt az írónak. Senkitől nem lehet elvárni, hogy mindhalálig tartsa kezében a söprűt. Ha másról, másként akar írni, ehhez is joga van. Palmier-t azért említettem meg, mert a francia értelmiségi például a legnagyobb respektussal beszélt az akkor francia fordításban frissen megjelent *Cher beau-père*-ről, a *Kedves bópeer*-ről. Neki, a *Marcuse*-könyv írójának ez a regény elég jó volt, nem tartotta hanyatlásnak. Nekünk sem kellene túlteljesíteni a kritikát, nem kellene túlzott szigorral eljárunk vele szemben. Nem kellene esetleges emberi gyengéit számon kérni irodalmi művein, ahogy erre itt Pomogáts Béla is figyelmeztetett.

Pomogáts Béla előadásában, érzésem szerint, icipicit heroizálta Déryt az 56-os, meg az azt megleelőző közéleti tevékenysége miatt. A jelenlvők bizonyára olvastak történeteket arról, hogy az író ezekben az években is kicsit életidegen, arisztokratikus allűrökkel élt. Közéleti megnyilvánulásaiban egy kicsit „Tasziló” volt, kicsit neveltséges volt már a Nagy Imre-féle ellenzék szervezkedése idején is. Megvolt benne az ellenzékiiség éthosza, a hatalommal szembeni állásfoglalás bátorsága, de meg kellett neki magyarázni, hogy ne ebben vagy abban a részletkérdésben akadékoskodjon, hanem nagy ügyeket tegyen szóvá, például a Bartók-kultusz helyzetét. Ezzel szemben ki lehet játszani a börtönben tanúsított viselkedését vagy „gyávaságát” a hatvanas években. Holott nem annyira az ő magatartása, hanem e magatartás megítélésének nézőszöge változott meg gyökeresen az eltelt évek és a bekövetkezett történelmi események folytán. 56 után a gikszerreit vesszük észre, 56 előtt pedig egyoldalúan a heorikus gesztusait, holott ténylegesen magatartása sokkal folytonosabb volt ennél. Nem kellene felstilizálni korábbi, és rosszhiszeműen megbélyegezni későbbi megnyilvánulásait.

Botka Ferenc: Teljes mértékben egyetérték Pomogáts Béla és Tverdota György hozzászólásainak a szellemével, amelynek értelmében: életrajzi legendák helyett az irodalomtörténetnek az életműre s a tényekre kell figyelnie, s azoknak a kor irodalmi folyamataihoz való viszonyításában kell keresni a maga erkölcsi, legfőképpen azonban esztétikai fogódzóit.

Ehhez a magatartáshoz, a tények tiszteletéhez kapcsolódva szeretnék röviden reflektálni Litván Györgynek arra a megjegyzésére, amely szerint szabadulása után Dérynek az lett volna a hivatása, hogy megírja politikai életútját egy „56-os regényben”. S mivel ezt nem ette meg, „elvágtá magát a történelemtől és egész saját múltjától.” – **Eörsi István** autó- és rámhistoriáinak utána kellene nézmem, nem szeretnék pontatlan vagy félrevezető adatokra hivatkozni.

Ami viszont Déry alkotói „mulasztásait” illeti – nagyon röviden emlékeztetnék a következőkre:

A börtönben írt *G.A. úr X.-ben* az első sorától az utolsóig a hiányolt témáról szól, igaz magasabb, filozófiai szinten; s nem egy politikai intézkedéssel, hanem egy egész politikai rendszerrel szembefordulva. (Ráadásul mindezt olyan „környezetben” fogalmazza meg, ami önmagában is megérdemelné az elismerést, s talán mentességét és magyarázatát is „antidemokratikus” magatartásának.)

Néhány évvel később az *Ítélet nincs* szövegébe Déry be szeretne volna építeni az 1956-ot előkészítő Petőfi-köri beszédét, amelyet jelentőségének megfelelően méltatott Pomogáts Béla előadása. A kiadó belső cenzúrája nem engedélyezte a megírt rész közlését.

1970-ben az *Új Írás* körkérdésére válaszolva sötét, már 1956 szeptemberében, az *Útkaparó* előszavában is megismert kritikai élel adott képet a forradalmat megelőző évek irodalompolitikájáról. A cenzúra kihúzza.

Ugyancsak kihúzta a Buda és Pest egyesítésének századik évfordulójáról írt *Oratórium*nak azt a részét, amely az 56-os forradalmat megelőző és kiváltó okokat idézte fel.

Végül külön szeretném felhívni a figyelmet az 1975-ben közzétett *Kyvagiokén* című szatirikus önéletrajz kihagyott részeire, amelyek a letartóztatás, a kihallgatások, az elítélés és a börtön élményeinek torzképét adják. A töredék nemrég került elő Kovács Sándor Iván jóvoltából – s a többi kicenzúrázott periódussal együtt hamarosan megjelenik a *Déry Archivum* következő kötetében, a *Barátságos pesszimizmussal* címűben.

Pomogáts Béla: Tverdota Gyurinak a véleményét szeretném, nem vitatni, kiegészíteni. Azt hiszem, abban teljesen igaza van, hogy ezek a kései regények nagyon konkrét kritikát fogalmaznak meg az adott politikai rendszert illetően, nem lehet félreérteni sem *A kiközösítőt*, sem a *G.A. úr X.-bent*, sem kisebb műveit, azt hiszem, ez nagyon is így van. Azt azonban megkérdőjelezném, hogy Déry magatartásában volt valami kicsit komikus arisztokratizmus, amit taszilóskodásnak minősített Réz Pali. Gondoljatok arra, hogy a Petőfi Kör sajtóvitáján elmondott szöveg akkor a legbátrabb, a lehangosabb, a legcélratoróbb, a legkritikusabb és a legjobb beszéd volt, ami egyáltalán abban az időben elhangzott. Ő ott sorra kilőtte az irodalompolitika kulcsfiguráit, Révait, Darvast és Horváth Mártont, ezeket úgy kilőtte, hogy teljesen elvesztették a hitelüket a vita után.

Másrészt ő volt az, aki az egész szocializmusnak nevezett szörnyűséget nem egy kijavítandó, eredeti marxi vagy pláne lenini forrásokhoz visszatérítendő konglomerátumnak nevezte, hanem szerkezeti hibákkal terhes rendszernek. Arra is rámutatott, hogy a szerkezeti hibák a szabadság hiányából származnak. Ezek olyan megállapítások voltak akkor, amelyeket nem egy Tasziló, hanem valóban egy történelmi hős kellett hogy elmondjon. Azt hiszem, vagyunk itt néhányan, Gyuri meg Pista mindenképpen, és mások is, akik ott voltunk. A Központi Tisztiházban állítólag hatezren voltak jelen, de az udvar is tele volt, hangszórókon közvetítették. Én Sík Csabával és Gömöri Györggyel ültem fönn a karzaton, és hallgattuk végig. Ennek ott olyan hatalmas hatása és visszhangja, elméket megmozgató, erkölcsöket feltámasztó ereje

volt, ami akkor példátlan volt. (Közbeszólás: Hollós Ervin ott őrjöngött, az asztalt verte.) Hollós Ervin szeretett őrjöngeni, engem meglátogatott a börtönben, akkor is őrjöngött, meg akart verni, meg hasonló, ő ilyen indulatos természetű úriember volt, ugyebár. Én mindenesetre szeretném egy kicsit megvédeni Déryt a taszilóságnak a vádjától.

Veres András: Amit Tverdota György mondott (mások nyomán) Déry Tibor „taszilóságáról”, szerintem félreértésen vagy torzításon alapul. Tény, hogy Déry nem volt politikus, sőt gyakorlati ember sem volt, hiányzott belőle az, amit taktikai érzéknek nevezünk. De talán éppen azért, mert abba a ritka emberfajtába tartozott, amely a lényegre összpontosít, kis dolgokban gyakran tévedett, de a nagy kérdésekben ritkán. Amikor érdekelni kezdte a politika – és ameddig érdekelte a politika – képes volt benne is felismerni az igazán fontosat. Pomogáts Béla joggal emlékeztetett rá, hogy a Petőfi Kör 1956 júniusában rendezett sajtóvitáján Déry mondta ki először nagy nyilvánosság előtt: az elkövetett bűnökért nemcsak személyek okolhatók, hanem maga a rendszer is. Én nem élhettem át személyesen, mint Pomogáts Béla, de nem nehéz elképzelnem, hogy milyen megrendítő és gyújtó hatású lehetett Déry felszólalása. Amellyel – melleleg – nem kis kockázatot vállalt. Azonnal kivágták a pártból, s hogy a súlyosabb retorzió elmaradt, az kizárólag a nekilóduló történelemnek, Rákosi bukásának köszönhető.

Ha tanulmányozzuk az egykori dokumentumokat, például elolvassuk az 1956-os írószövetségi jegyzőkönyveket (mindenki figyelmébe ajánlom az *Írók lázadása* című, Ständeisky Éva által sajtó alá rendezett kötetet), aligha hihetjük Déryt naivnak. Mint a többiek – Zelt Zoltán, Háy Gyula, Benjámín László és mások –, ő is tevékenyen kivette részét abból a küzdelemből, amelyet „irodalmi ellenzék”-ként folytattak a gyalázatos kultúrpolitika (és nem kevésbé gyalázatos általános politikai gyakorlat) megváltoztatásáért. 1954 és 1956 között Déry lett az irodalmi élet első számú szereplője, nem csupán a reformokat követelő baloldalnak volt elismert vezéralakja, hanem az egész magyar irodalmi életnek is. Ez bizony ilyen egyszerűen és tömören megfogalmazható. (Közbeszólásra.) Azok a személyes korlátai, amelyekről szó esett, nem feledtethetik el történelmi érdemeit, s a későbbi történések nem érvényteleníthetik a korábbiakat.

Vitáznék Litván Györggyel is, amiért megrója Déryt a börtönélmények megírásának elmaradásáért. Ritkán szokták az események főszereplői megírni saját történetüket. Mint Churchill tette, aki két miniszterelnöksége közötti pihenését vagy talán unalmát verte el azzal, hogy sokezer oldalnyi papírra vetette a második világháború történetét. Igaz, egész kis szakértőgárda segítette munkáját. Általában nem a főemberek dolga megörökíteni, hanem inkább a mellékszereplőké, az epizódfiguraké. És persze a hivatásos történészeké. Rossz belegondolni, hogy mi lenne a történészek kenyérével, ha a történelmi szereplők mindenkor megírnák saját történetüket – közelebb lévén a tűzhöz, sokkal több hiteles információnak birtokában. S még csak elfogultságukat sem lehet nagyon szemükre vetni, hiszen – mint most is érzékelhettük – a történészek nem kevésbé elfogultak lehetnek.

Harmadik megjegyzésem **Eörsi István** vélekedéséhez, illetve ítéletéhez kapcsolódik. Abban igaza lehet, hogy Déry is meg lett véve, mint ahogy Illyés Gyula vagy Németh László is. Ha úgy vesszük, majd nem mindenki, aki élni és érvényesülni akart – ebben osztom Pomogáts Béla véleményét. De az merőben abszurd, rövidre zárt feltételezés, hogy a magas esztétikai teljesítmény feltétele valaminő jellemzőtlenség lenne, mint azt **Eörsi István** gondolja. Vannak harcos emberek és gyáva emberek. Déry Tibor különben a mérhetetlen önimádatáért és önsajnálataért hasonlóképp mérhetetlen önutalattal, öngyűlölettel fizetett. De a gyáva ember lélektana legalább olyan fontos esztétikai élményháttér vagy élmény-mögöttes lehet, mint a harcos emberé, aki egyébiránt sokszor meglehetősen szűkre szabott világgéppel rendelkezik. Ezzel nem akarom megszépíteni az árulást vagy fölmentést adni. Csak hát itt nem morális kérdéstről van szó, hanem a Déry-életmű esztétikai megítéléséről.

S a kései Déry-művek (ha jók, ha rosszak – mikor melyik) művészi kvalitását nyilván nem szerzőjük gyarló vonásaiból, kompromisszumaiból, illetve megalkuvásaiból kellene levezetni. Sőt az ő különféle engedményeit sem lenne szabad annyira túlbecsülni, hiszen a *G.A. úr X.-ben* és *A kiközösítő* igen határozott politikai álláspontot képviselnek: a létező szocializmust bírálják. Az *Ítélet* pedig igazi remekmű; magam Déry csúcsteljesítményei közé sorolom, s előadásomban részletesen fogok emellett érvelni. A könyv címén persze lehet vitatkozni, **Eörsi István** már az *Ítélet* megjelenésekor kifogásolta a cím és a könyv átfogó szépségét, most pedig – ha jól értem – relativizálás bűnében marasztalja el. Az én szememben viszont (legalább részben) ironikus gesztusról van szó, hiszen a könyv éppen az ellenkezőjéről győz meg, mint amit a címe ígér: más sincs benne, mint állandó ítélezés, elevenekről és holtakról. Mindenekelőtt éppen önmaga gyarló énje fölött mond igen súlyos ítéletet. Természetesen sokfajta értelmezés lehetséges, olyan is, mint **Eörsié.** De engedtessek meg, hogy másként is gondolozhassunk.

Eörsi István: Erre azért reflektálok. Természetesen mindent megengedek Veres Andrásnak, sőt mindennek az ellenkezőjét is megengedem, ezzel kezdeném. Másodszor, én nem hiszem, hogy az *Ítélt nincs* csak cím. Ez olyasfajta világnézeti állásfoglalás, amelyet természetesen szerencsére, minthogy igazi író volt, nem tudott íróilag megvalósítani, de eleve azt mondja ezzel, hogy ha bármiről nyilvánított véleményt, az igazából nem ítélet, mert magában foglalja, hogy elismerem a jogát ahhoz, amit tett. Na most ennek egy igen fontos folytatódása volt a magyar irodalomban, amikor Nadas Péter megírta a Szása Andersonról szóló tanulmányát, azt mondta, hogy nincs különbség öközte, aki egyébként egy rendes ellenzéki író volt, és Szása Anderson közt, aki egy rendes besúgó volt, hiszen egyikünk se verte szájba a sarki rendőrt. Mondjuk így. Nem így fejezi ki magát, de ez a lényege. Ez igen veszélyes nézet, mert lényegtelennek tünteti fel az erkölcsi különbségeket. Déry műve tele van ítélettel, de mégis meggátolja azt, hogy az ítéletek mögött egy egységes világgép rajzolódjon ki, mert egyes ítéleteit állandóan visszaveszi. Na most én elfogadom azt is, hogy természetesen a bátor ember iszonyatosan korlátolt, ezzel szemben a gyáva ember előtt egy tágas világ nyílik meg, mert mindig mástól fél. De úgy fogadom el ezt,

mint a magyar értelmiség negyven éve tartó önigazolási stratégiájának részét. Vagy hát, mondjuk, 1867 óta tart ez a stratégia – remélem nincs itt a Gerő András. Mindig hihetetlen elmééellel igazolják, hogy miért nem tudnak valamit megcsinálni, miért nem mernek valamit megcsinálni. A legkiemelkedőbb magyar értelmiségi a XIX. század második felében Arany János volt, aki abból szűrte le erkölcsi érdemet magának, hogy félreállt és letörölte az urak által ráfröccsentett sarat. „Ha egy úri lócsiszárral találkoztam s bevert sárral: nem pöröltem, félreálltam, letöröltem”, ez egy magatartási minta és amióta Arany ezt megírta, minden rosszat elmondunk Petőfiről, Aranyról viszont egy szó kritikát sem. Szenzációs vers! Szabó Lőrinc, aki valószínűleg a legromlottabb magyar költő volt a nagyok között, megírta a *Semmiért egészent*, ami óriási vers, mert kompromisszummentesen ábrázol egy iszonyatos férficentrikus magatartási mintát. Ezért én nagyon nagyra tartom ezt a verset és Arany idézett versét is, nagyon szeretem, csak azt nem szeretem, ha hivatkozási alappá válik és azt mondják rá, hogy ez finomabb és bonyolultabb, mint ha Petőfi azt mondja, hogy „világszabadság”. Így válik Petőfi primitív tökfilkóvá, Arany meg finom ember, mert ő félreáll és letörli. Hát szóval ebből nekem elegendő van egy pár évtizede.

Kenyeres Zoltán elnök: Kedves kollégák, ne várjuk meg, amíg ellaposodik ez a nagyszerű délelőtt. Én most teljesen vissza fogok élni az elnök jogával, és berekesztem a délelőttöt. Maradjon bennünk az az élmény, hogy egy nagyon jó délelőtti ülés volt.